

POCZĄTKI HUMANIZMU W POLSCE – PROBLEMY Z CEZURĄ

The Beginnings of Humanism in Poland –
the Issue of Defining the Watershed Moment

ANNA HORECZY

Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk, Polska

E-mail: ahoreczy@ihpan.edu.pl

<https://orcid.org/0000-0002-1000-4158>

Abstract

It is estimated that humanism first emerged in Poland in the first decades of the 15th century or at the beginning of the 16th century at the latest. The estimation depends on the definition of the phenomenon, the source material, and the methodology applied. The present article focuses on the issues that arise when attempting to define the exact moment humanism started to develop as an intellectual and cultural movement and also the issue of deciding on its early 'markers'. What is more, it draws attention to non-literary sources that might facilitate the establishing of the watershed moment, yet at the same time pose some difficulties that might arise with their application. According to the thesis presented in the article, the first traces of humanist inclinations among Poles do not fully correspond with the emergence of humanism as a broader phenomenon. On the other hand, it is postulated that the point of inception of Polish humanism does not necessarily need to be synonymous with the movement's dominance in all spheres of intellectual culture. It is concluded that it is difficult to establish the exact date of the emergence of humanism in Poland. The definition of such a watershed moment should rather be defined in terms of generational change and as such can be placed in a wide time bracket between the 1430s and the 1460s.

Keywords: humanism, intellectual culture, watershed moment, 15th century

Streszczenie

Początki humanizmu w Polsce najwcześniej datowane są na pierwsze dekady XV w., najpóźniej na pierwsze dekady XVI stulecia, w zależności od sposobów definiowania tego zjawiska, bazy źródłowej oraz metodologii badawczej. Artykuł omawia problemy związane z ustalaniem początków humanizmu jako ruchu intelektualno-kulturowego oraz z wyborem jego wyznaczników.

W tekście zwrócona została uwaga na możliwości i problemy wykorzystania do wyznaczenia takiej cezury źródeł innych niż ściśle literackie. W artykule stawiana jest teza, że pierwsze ślady zainteresowań humanistycznych Polaków nie są równoznaczne z początkami humanizmu jako szerszego zjawiska. Z drugiej strony przyjęte zostało założenie, iż początek humanizmu w Polsce nie musi oznaczać objęcia przez niego wszystkich sfer kultury intelektualnej. W konkluzji stwierdzono, że trudno jest wyznaczyć konkretną datę początku humanizmu w Polsce. Cezurę taką należy raczej rozpatrywać w kategoriach przemiany pokoleniowej i można ją umieścić w szerokim przedziale od lat trzydziestych po lata sześćdziesiąte wieku XV.

Słowa kluczowe: humanizm, kultura intelektualna, cezura, XV wiek

Wstęp

Uznanie czasów panowania Zygmunta Starego i Zygmunta Augusta za okres rozkwitu humanizmu w Polsce nie wzbudzi zapewne większych kontrowersji wśród badaczy¹. O wiele trudniej jest natomiast wskazać jednoznacznie jego początek². Według części uczonych miał on miejsce już w pierwszych dekadach XV stulecia, zdaniem innych zaś przypadał na przełom wieków XV i XVI³. Najbardziej popularna jest cezura związana z przyjazdem do Polski w roku 1470 Filippa Buonaccorsiego zwanego Kallimachem⁴, a jej zakorzenienie w literaturze przedmiotu wynika z wygody, jaką daje możliwość wskazania symbolicznego momentu startu.

¹ Cf. A. Borowski, *Humanizm jako przedmiot współczesnej humanistyki*, w: *Humanizm. Historie pojęcia*, red. idem, Warszawa 2009, s. 132–133.

² Cf. J. Pelc, *Renesans w literaturze polskiej. Początki i rozwój*, w: *Problemy literatury staropolskiej. Seria pierwsza*, red. J. Pelc, Wrocław 1972, s. 29–37.

³ Cezura pierwszych dekad XV w. uzasadniana jest kontaktami Polaków z humanistyczną już kulturą włoską. Do tych kontaktów dochodziło podczas wyjazdów na studia do Padwy i Bolonii, pobytu w kurii papieskiej i na soborze w Konstancji. Cf. I. Chrzanowski, S. Kot, *Humanizm i reformacja w Polsce. Wybór źródeł do ćwiczeń uniwersyteckich*, Lwów–Warszawa–Kraków 1927, s. V–VI; B. Biliński, *Tradizioni italiane all'università Jagellonica di Cracovia*, Wrocław 1967, s. 30–32. Cezurę początku XVI stulecia przyjmuje Jacqueline Glomsky, która wiąże początki humanizmu w Polsce z działalnością wędrownych humanistów w Krakowie. Cf. J. Glomsky, *Humanizm renesansowy w Krakowie a znaczenie włoskiego piśmiennictwa nowołacińskiego*, „Terminus” 2000, R. 2, z. 1–2, s. 27–36; eadem, *Patronage and Humanist Literature in the age of Jagiellons. Court and Career in the Writings of Rudolf Agricola Junior, Valentin Eck and Leonard Cox*, Toronto–Buffalo–London 2007, s. 5–7.

⁴ Cf. S. Łempicki, *Renesans i humanizm w Polsce*, w: *Kultura staropolska*, Warszawa 1932, s. 212–214; J. Garbaciak, *Ognisko nauki i kultury renesansowej (1470–1520)*, w: *Dzieje Uniwersytetu Jagiellońskiego w latach 1364–1764*, t. 1, red. K. Lepszy, Kraków 1964, s. 189–190; H. B. Segel, *Renaissance Culture in Poland: The Rise of Humanism, 1470–1543*, Ithaca–London 1989; T. Ulewicz, *Iter Romano-Italicum-Polonorum, czyli o związkach umysłowo-kulturalnych Polski z Włochami w wiekach średnich i renesansie*, Kraków 1999, s. 121–134 (rozdz. *Przełom humanistyczny i jego sprawca*). Traktowanie daty przyjazdu Kallimacha jako początku humanizmu w Polsce zakwestionował I. Zarębski, *Problemy wczesnego Odrodzenia w Polsce: Grzegorz z Sanoka – Boccaccio – Długosz, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 1957, nr 2, s. 8–11.*

Celem niniejszego artykułu będzie nie tyle określenie daty narodzin humanizmu w Polsce, ile postawienie pytań o sposoby jej wyznaczania, szczególnie przy użyciu źródeł innych niż poezja i retoryka. Mimo badań nad humanizmem w Polsce, wydaje się, że ostatnio przeważały w nich ujęcia antropologiczne⁵. Problemy w definiowaniu humanizmu na gruncie polskim, na które zwrócił uwagę Piotr Urbański, utrudniają rozpoznanie tego zjawiska, a co za tym idzie – ustalenie punktu wyjścia⁶.

W źródłach wczesnonowożytnych nie znajdziemy terminu „humanizm”, ten bowiem został ukuty dopiero w wieku XIX⁷. Badacze różnie opisywali to zjawisko. Niektórzy utożsamiali je z renesansem, inni posługiwali się nim właśnie w znaczeniu antropologicznym – na oznaczenie idei, która w zależności od epoki przejawiała się w różnych formach. Za wyznaczniki tej idei uznawano wolność, podmiotowość i prawa człowieka⁸. Za Pauliem Oskarem Kristellerem będziemy rozumieć humanizm jako szczególny ruch kulturowy wyrastający z zainteresowania starożytnością, łączący się z powrotem do klasycznej łaciny, skupiony wokół programu *studia humanitatis* (obejmował naukę gramatyki, poezji, historii, retoryki i filozofii moralnej). Został on zapoczątkowany we Włoszech w XIV stuleciu, a później objął swoim zasięgiem inne kraje europejskie⁹.

⁵ Np. projekt *Humanizm: idee, nurty i paradygmaty humanistyczne w kulturze polskiej. Syntezy*, t. 1–10, Warszawa 2009–2011.

⁶ Cf. P. Urbański, *Polskie badania nad humanizmem – główne orientacje*, w: *Humanizm polski, długie trwanie, tradycje, współczesność (studia i materiały)*, red. A. Nowicka-Jeżowa, M. Cieński, współprac. A. Pawlak, Warszawa 2008–2009, s. 21. W wielu pracach definicja humanizmu nie jest wyrażona *explicite*, cf. T. Ulewicz, *Iter...*, s. 100–117, 121–134.

⁷ Cf. J. Domański, *Scholastyka i początki humanizmu w myśli polskiej XV wieku*, Warszawa 2011, s. 136, 140–141; A. Borowski, op. cit., s. 120–122.

⁸ A. Nowicka-Jeżowa, M. Cieński, *Słowo wstępne*, w: *Humanizm polski...*, s. 9–12; P. Urbański, *Polskie badania nad humanizmem...*, s. 21; M. Włodarski, *Humanizm średniowieczny*, w: *Humanizm. Historie pojęcia*, s. 55–58; J. Hankins, *Renaissance Humanism and Historiography Today*, w: *Palgrave Advances in Renaissance Historiography*, red. J. Woolfson, London 2005, s. 73.

⁹ Cf. P. O. Kristeller, *Ruch humanistyczny*, w: idem, *Humanizm i filozofia. cztery studia*, tłum. z ang. G. Błachowicz, M. Szymański; z wł. i red. L. Szczucki, Warszawa 1985, s. 22–31. Badacze zazwyczaj uznają Francesca Petrarcę (1304–1374) za „duchowego ojca” humanizmu we Włoszech. Ronald G. Witt (*Sulle tracce degli antichi: Padova, Firenze e le origini dell'umanesimo*, tłum. D. De Rosa, Roma 2005, s. 97–134) widział początki humanizmu już w twórczości dwunastowiecznych *dictatores* padewskich, takich jak Albertino Mussati i Lovato dei Lovati. Najczęściej jednak jako początek humanizmu włoskiego (jako szerszego ruchu) wskazywany jest przełom XIV i XV w., kiedy to doszło do odrodzenia studiów języka greckiego, między innymi za sprawą nauczania Manuela Chryzolorasa, ale przede wszystkim – do wykształcenia pewnego zjawiska społecznego wychodzącego poza sferę czysto literacką, obejmującego wizję cywilizacji, świadomość, wspólne wartości. Uwidocznili się ono zarówno w języku politycznym, co pokazuje przykład florenckiego „humanizmu obywatelskiego”, jak i w oratorstwie akademickim. Cf. C. Revest, *La naissance de l'humanisme comme mouvement au tournant du XVe siècle*, „Annales. Histoire, Sciences Sociales” 2013, nr 68/3, s. 665–677; H. Baron, *The Crisis of the Early Italian Renaissance: Civic Humanism and Republican Liberty in an Age of Classicism and Tyranny*, Princeton 1955.

W takim znaczeniu nie będzie on tożsamy z renesansem pojmowanym jako pewna epoka w dziejach literatury, sztuk pięknych, nauk, dla której humanizm był nurtem charakterystycznym, ale nie jedynym¹⁰.

Przy wyznaczaniu początków humanizmu jako zjawiska w historii kultury w Polsce użyteczny może być kwestionariusz zaproponowany przez Clémence Revest, wyrastający z badań nad świadomością zbiorową (ograniczoną do elit intelektualnych), wyrażającą się m.in. poprzez posługiwanie się określonym językiem, stosowanie konkretnych metafor, zwrotów, gloryfikację studiów retorycznych i elokwencji, przyjęcie jednoznacznych kanonów autorów i dzieł¹¹. Dla uchwycenia specyfiki humanizmu w Polsce i jego podobieństw oraz różnic w stosunku do humanizmu włoskiego pomocna jest także koncepcja recepcji kultury sformułowana przez Petera Burke'a, kładąca nacisk na zjawiska transformacji, adaptacji i odrzucania pewnych elementów recypowanej kultury¹².

Humanizm bez literatury humanistycznej?

Kolejny problem związany z wyznaczeniem początków humanizmu w Polsce wiąże się z wyborem bazy źródłowej i metodologii. Cezura ta może być postrzegana inaczej w zależności od tego, czy przedmiotem analizy jest literatura rozumiana jako poezja i retoryka (a za kryterium służy zgodność z klasycznymi wzorcami łacińskimi)¹³, czy też zmiana modeli edukacyjnych, zwyczajów (np. związanych z korespondencją), kanonów, stylu pisma itp. W przypadku, gdy głównym obiektem zainteresowania badaczy była poezja, początki humanizmu w Polsce sytuowano zwykle u schyłku XV stulecia, kiedy wiersze łacińskie tworzyli Paweł z Krosna¹⁴ czy Wawrzyniec Korwin¹⁵, choć ostatnie badania Jakuba Niedźwiedzia nad powstałym w Krakowie panegirycznym do Jakuba z Sienna pokazały, że można tę cezurę cofnąć już do końca lat sześćdziesiątych wieku XV¹⁶.

¹⁰ Cf. Ch. G. Nauert, *Humanism and the Culture of Renaissance Europe*, Cambridge 2006, s. 8–9.

¹¹ Cf. C. Revest, *La naissance de l'humanisme...*, s. 667.

¹² Cf. P. Burke, *Il Rinascimento europeo. Centri e periferie*, red. V. Giacomini, Bari 1999, s. 10–16.

¹³ Cf. M. Plezia, *Wstęp*, w: *Najstarsza poezja polsko-łacińska (do połowy XVI wieku)*, oprac. idem, Wrocław 1952, s. XLVIII–LII.

¹⁴ Cf. A. Gorzkowski, *Paweł z Krosna. Humanistyczne peregrynacje krakowskiego profesora*, Kraków 2000, s. 9–30.

¹⁵ Cf. R. K. Zawadzki, *Wawrzyniec Korwin – życie i twórczość renesansowego humanisty (studium, tekst łaciński, komentarz i przekład)*, Częstochowa 2013, s. 9–10; A. Borowski, op. cit., s. 130–131.

¹⁶ Panegiryk datowany na lata 1465–1474. Vide J. Niedźwiedź, *Panegiryk „Do Jakuba z Sienna” a początki poezji humanistycznej w Krakowie w XV wieku*, „Terminus” 2013, R. 15, z. 4 (29), s. 491.

Ograniczenie się tylko do poezji nie pozwala uchwycić wcześniejszego momentu, gdy nastąpiła zmiana modeli oratorskich i epistolograficznych. Należy pamiętać, że główną domenę humanizmu włoskiego z pierwszych dekad XV w. stanowiła proza, przede wszystkim listy i mowy w stylu cyceroniskim, inaczej niż dla padewskich prehumanistów pokolenia Lovata dei Lovati (zm. 1309), u których tendencje klasycyzujące uwidoczniły się przede wszystkim w poezji, a nie w prozie tworzonej zgodnie z regułami *ars dictaminis*¹⁷. Uznanie za najważniejszy wyznacznik poezji powoduje również, że z pola badawczego wykluczane są osoby pokroju florenckiego mecenasa i bibliofila Niccolò Niccolò (1365–1437), który choć aktywnie przyczynił się do rozwoju ruchu humanistycznego, to nie pozostawił po sobie znaczących dzieł literackich¹⁸.

Podstawowe pytanie dotyczy tego, jakie elementy powinny zaistnieć, by wolno było mówić o początkach „polskiego” humanizmu jako ruchu kulturowego¹⁹. Jeśli koniecznie chcielibyśmy za jego wyznacznik uznać studiowanie języka greckiego, to cezurę początkową należałoby umieścić dopiero w XVI stuleciu, kiedy wprowadzono naukę tego języka na Uniwersytecie Krakowskim²⁰. Tymczasem znajomość języka greckiego także we Włoszech dotyczyła samej „elity” humanistów, takich jak Leonardo Bruni czy Francesco Filelfo. Czy można zatem wyznaczyć „próg krytyczny”, od którego trzeba datować humanizm w Polsce? Granica ta wydaje się nieostra, gdyż często niuanse decydują o określeniu danej formacji intelektualnej jako „humanistycznej” czy „średniowiecznej”. W przypadku humanizmu renesansowego nastąpiła kumulacja tych elementów, które można – osobno albo w mniejszym natężeniu – znaleźć też w średniowieczu²¹.

Dobrze ilustruje to przypadek Jana Długosza, ponieważ jego formację intelektualną jedni badacze określali jako średniowieczną, akcentując niedostatek łacińskiego stylu i tradycyjną jeszcze treść²², a inni – jako humanistyczną, zwracając uwagę na wzorowanie się w *Rocznikach* na Tytusie Liwiuszu, liczne zapożyczenia

¹⁷ Cf. C. Revest, *Naissance du cicéronianisme et émergence de l'humanisme comme culture dominante: réflexions pour une histoire de la rhétorique humaniste comme pratique sociale*, „Mélanges de l'École française de Rome – Moyen Âge” 2013, nr 125/1, s. 219–257; R. G. Witt, op. cit., s. 99–115, 359–362.

¹⁸ Cf. C. Revest, *La naissance de l'humanisme...*, s. 687; R. Sabbadini, *Le scoperte dei codici latini e greci ne' secoli XIV e XV*, Firenze 1967, s. 53–55.

¹⁹ Wielu badaczy utożsamia początek humanizmu w Polsce z dojrzałą fazą tego ruchu. Cf. np. S. Łempicki, op. cit., s. 210–216.

²⁰ Cf. A. Wyczański, *Uniwersytet w czasach Złotego Wieku*, w: *Dzieje Uniwersytetu...*, s. 231.

²¹ Cf. C. Revest, *La naissance de l'humanisme...*, s. 665–668; M. Włodarski, op. cit., s. 65–66.

²² Cf. M. Koczerska, *Mentalność Jana Długosza w świetle jego twórczości*, „Studia Źródłoznawcze” 1971, nr 15, s. 110–139.

m.in. z Salustiusza, Petrarcki, Boccaccia²³. Ponadto w liście dedykacyjnym do *Annales* Długosz wyraźnie wskazywał na istnienie w Polsce gustów literackich, które można obecnie określić jako humanistyczne, i usprawiedliwiał się, że nie sprostał wymaganiom odbiorców oczekujących od niego cyceronńskiej łaciny²⁴.

Jednocześnie należy pamiętać, iż humanizm nawet w momencie swojego szczytowego rozkwitu nie był nurtem jedynym i dominującym w kulturze Półwyspu Apenińskiego²⁵. Na wielu uniwersytetach włoskich aż do XVI stulecia uprawiano nadal arystotelizm²⁶, prawa nauczano przy użyciu tradycyjnej egzegezytycznej metody (*mos italicus*), a próba wprowadzenia humanizmu przez Lorenza Vallę na uniwersytecie w Pawii w 1431 r. zakończyła się niepowodzeniem²⁷. Dlatego fakt, że kształcenie na Uniwersytecie Krakowskim przez cały wiek XV odbywało się zgodnie z metodą scholastyczną, nie wyklucza wcale jednoczesnego początku humanizmu w Polsce²⁸.

Nie wydaje się też zasadne wiązanie początków humanizmu w Polsce z samymi tylko reformami programów studiów podjętymi w 1449 r. na Wydziale Sztuk Uniwersytetu Krakowskiego. Na skutek zmian wprowadzono wtedy oficjalnie do katedry poetyki wykłady Wergiliusza, Terencjusza, Owidiusza, Horacego i Waleriusza Maksymusa oraz wykłady *De institutione oratoria* Kwintyliana i *Retoryki* Cyserona do katedry retoryki. W przypadku tak tradycyjnej korporacji, jaką był uniwersytet, tego rodzaju reformy stanowiły zwykle odpowiedź na istniejący już stan faktyczny²⁹.

²³ Cf. J. Schnayder, *Salustiuszowe echa w „Historii Polski” Długosza*, „Eos” 1952/1953, t. 46, z. 2, s. 148–157; W. Madyda, *Johannes Longinus Długosz als Vorläufer des Humanismus in Polen*, w: *Renaissance und Humanismus im Mittel und Osteuropa. Eine Sammlung von Materialien*, red. J. Irmscher, Berlin 1962, s. 185–191. Elementy humanistyczne widoczne są także w innych dziełach Długosza. Szerzej na ten temat cf. H. Rajfura, *Jana Długosza list dedykacyjny do Katalogu arcybiskupów gnieźnieńskich*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 2018, nr 62, s. 121–123; Z. Koczarski, *The Early Knowledge of Petrarch’s Works in Medieval Poland. The Case of Jan Długosz*, w: *VI Ciclo di Studi Medievali. Atti del Convegno, 8–9 giugno 2020, Firenze*, red. R. Dolce, S. Martini, R. Del Monte, Firenze 2020, s. 392–398.

²⁴ *Ioannis Dlugossii Annales seu cronicae incliti regni Poloniae*, t. 1, wyd. J. Dąbrowski, Warszawa 1964, s. 54.

²⁵ W XVI w. humanizm także nie był nurtem jedynym i dominującym. Cf. A. Nowicka-Jeżowa, *Profilo non umanistico della cultura polacca rinascimentale*, w: *Il rinascimento in Polonia. Atti dei colloqui italo-polacchi 1989–1992*, red. J. Żurawska, Napoli 1994, s. 351–394.

²⁶ Vide B. Nardi, *Saggi sull’aristotelismo padovano dal secolo XIV al XVI*, Firenze 1958.

²⁷ Cf. G. Kisch, *Humanistic Jurisprudence*, „Studies in the Renaissance” 1961, nr 8, s. 71–87; M. Fois, *Il pensiero cristiano di Lorenzo Valla: nel quadro storico-culturale del suo ambiente*, Roma 1969, s. 74–88.

²⁸ Juliusz Domański (*Scholastyka i początki humanizmu w myśli polskiej XV wieku*, Warszawa 2011) zwraca szczególną uwagę na współistnienie humanizmu i scholastyki w Polsce XV stulecia.

²⁹ Cf. *Codex diplomaticus universitatis studii generalis cracoviensis: continet privilegia et documenta quae res gestas Academiae eiusque beneficia illustrant*, t. 3, Kraków 1880, s. 47; I. Zarębski, *Okres wczesnego humanizmu*, w: *Dzieje Uniwersytetu...*, s. 174–175.

Świadomość początku

Jednym z podstawowych problemów przy próbie uchwycenia cezury początkowej są kryteria pozwalające interpretować pewne przekazy źródłowe jako odnoszące się do humanizmu. Clémence Revest, badająca narodziny humanizmu we Włoszech, zwróciła uwagę na język stosowany przez tamtejszych humanistów. Za jego cechy typowe uznała: podkreślanie nowości, wydobycie z zapomnienia starożytnych autorów, akcentowanie wyższości uprawianych przez siebie studiów (określanych jako *studia humanitatis*, *bonae artes* lub *optimae artes*), umiłowania nauk, pasji, elokwencji, wykorzystywanie przymiotników w stopniu najwyższym (*studiosissimus*, *eloquentissimus*)³⁰. Jednym z najwcześniejszych znanych przykładów nagromadzenia tego rodzaju słownictwa w Polsce jest mowa Jana z Ludziska *Oratio de laudibus et dignitate eloquentiae et oratoriae scientia*³¹. Fakt, że została ona skompilowana z mów kilku pisarzy włoskich, utrudnia ocenę świadomości humanistycznej samego Jana i nie pozwala na traktowanie jej jako „mowy programowej” rozpoczynającej humanizm w Polsce³². Istotne jest jednak to, iż Jan celowo skorzystał z nowych humanistycznych wzorców retorycznych, nawet jeśli jego rozumienie humanizmu różniło się od pojmowania tego zjawiska przez współczesnych mu intelektualistów włoskich (czego dowodzi fakt wykorzystania przez niego w większości tekstów mniej znanych retorów i poetów z rejonu Padwy i Wenecji)³³.

Przykładem narracji odnoszącej się do początków humanizmu w Polsce może być passus *Vita Gregorii* podkreślający, jak wielką nowością było przeprowadzenie przez Grzegorza z Sanoka (zm. 1477) wykładów z *Bukolik* Wergiliusza w Krakowie³⁴. Przy rozpatrywaniu tego fragmentu biografii biskupa w kategoriach mitu początku przestaje być istotna kwestia dokładnego datowania owych wykładów czy wiarygodności samego Kallimacha³⁵.

³⁰ Cf. C. Revest, *La naissance de l'humanisme...*, s. 679–681.

³¹ Wydanie mowy: *Ioannis de Ludzisko Orationes*, wyd. J. S. Bojarski, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1971, s. 31–47; *Łacina w Polsce. Średniowieczne piśmiennictwo myślicielskie. Antologia*, wyd. J. Domański, Kraków 2020, s. 150–160.

³² Cf. J. Fijałek, *Polonia apud Italos scholastica saeculum XV*, Kraków 1900, s. 82; G. Franczak, *Vix imitabilis. La Griselda polacca fra letteratura e cultura popolare*, Kraków–Udine 2005, s. 60–61; I. Zarębski, *Okres wczesnego humanizmu*, s. 169–170; M. Perdek, *Oratio de laudibus et dignitate eloquentiae et oratoriae scientia Jana z Ludziska. Z dziejów piętnastowiecznego oratorstwa polskiego* (korzystałam z wersji dostępnej on-line na stronie: <http://www.mediewistyka.pl/perdek.htm>; d.d. 24.02.2020).

³³ Cf. A. Horeczy, *Johannes de Ludzisko: uno studente polacco a Padova (1430–1433) e le sue raccolte di oratoria accademica*, „Quaderni per la Storia dell'Università di Padova” 2017, nr 50, s. 55–64.

³⁴ Vide *Philippi Callimachi Vita et mores Gregorii Sanocci*, wyd. A. Bielowski, Kraków 1893 (Monumenta Poloniae Historicae, t. 6), s. 180.

³⁵ Cf. I. Zarębski, *Problemy...*, s. 22–25.

Początki humanizmu – formacja intelektualna

Inne podejście wiąże się z szukaniem początków humanizmu w Polsce poprzez określenie momentu zmiany formacji intelektualnej. Najtrudniejszy do zmierzenia jest wpływ humanistów włoskich, jeśli nie znamy twórczości Polaków wchodzących z nimi w kontakty (np. mów albo listów) czy też ich bibliotek. Nie ma żadnych dowodów potwierdzających, że Andrzej Łaskarz z Gosławic (zm. 1426) stał się zwolennikiem humanizmu dzięki kontaktom z Pier Paolem Vergeriem, autorem traktatu o wychowaniu pt. *De ingenuis moribus*³⁶.

Wpływ kontaktu z humanistami włoskimi na rozwój humanizmu w Polsce możemy ocenić, gdy mamy źródła, takie jak np. korespondencja Zbigniewa Oleśnickiego (zm. 1455) z Eneaszem Sylwiuszem Piccolominim. List tego ostatniego do biskupa krakowskiego z 27 października 1453 r., zawierający traktat w obronie poezji, zdaje się wskazywać, że biskup krakowski interesował się tą tematyką³⁷. Potwierdzać to może fakt, iż w rękopisie BJ 42, w części formularza spisanej w kancelarii Oleśnickiego w latach czterdziestych XV stulecia, znajduje się epistoła humanisty florenckiego Leonarda Bruniego o szale poetyckim skierowana do poety Giovanniego Marrasia, autora *Angelinetum*³⁸.

Polacy wyjeżdżający do Włoch na studia prawnicze lub medyczne mogli, jak Jan z Ludziska, przy okazji zapoznawać się z nowymi wzorcami retorycznymi. O celowej formacji humanistycznej można mówić dopiero w przypadku młodych Lasockich, którzy na przełomie lat trzydziestych i czterdziestych XV w. studiowali w prywatnej szkole prowadzonej w Ferrarze przez retora i humanistę Guarina z Werony, mimo że nie znamy ich twórczości ani bibliotek, a jedynie relacje o poczynionych przez nich postępach w listach Guarina do stryja młodzieńców, dziekana krakowskiego i dyplomaty Mikołaja Lasockiego (zm. 1450)³⁹. O formacji humanistycznej tego ostatniego może świadczyć fakt, że zwracając się w listach do preceptora krewniaków, używał drugiej osoby liczby pojedynczej (tę klasyczną formę przywrócił Petrarca, a za nim stosowali ją humaniści włoscy)⁴⁰.

³⁶ Cf. J. Domański, op. cit., s. 75–76.

³⁷ *Enea Silvio Piccolomini broni poezji. Fragment listu do Zbigniewa Oleśnickiego z 27 października 1453 roku*, wyd. J. Domański, Warszawa 2018.

³⁸ Vide inc. „Fons quidam”, BJ 42, k. 79r–v; *Catalogus codicum manuscriptorum medii aevi Latinorum qui in Bibliotheca Jagellonica Cracoviae asservantur*, t. 1, red. Z. Włodek et al., Kraków 1980, s. 52, 90–91.

³⁹ Cf. J. Brüstigerowa, *Guarino a Polska*, „Kwartalnik Historyczny” 1925, nr 39, z. 1, s. 70–80; J. Kozicka, *Mikołaj Lasocki*, „Materiały i Studia do Historii Filozofii Średniowiecznej w Polsce” 1971, t. 4 (15), s. 48.

⁴⁰ Cf. np. list Mikołaja do Guarina z 1437 r.: inc. „Cum preclara ac pene divina de tuo prestanti ingenio”, BJ 42, k. 40v; *Epistolario di Guarino Veronese*, t. 2, wyd. R. Sabbadini, Venezia 1916, nr 716, s. 322–323. Domański (idem, op. cit., s. 152–153) podaje, że jako pierwszy użył jej Sędziwój z Czechła w liście do Jana Lutkowica z Brzezia z 1469 r.

Gdyby wyznaczać cezurę początków humanizmu w Polsce na podstawie zmiany kroju pisma, to przypadłaby ona na lata pięćdziesiąte XV w. W 1458 r. w *Liber statutorum* Wydziału Sztuk Uniwersytetu Krakowskiego pojawił się wpis mieszana gotycko-humanistyczną kursywą, w piśmie niektórych profesorów krakowskich widoczne były odstępstwa od tradycyjnego gotyckiego kroju (np. u Jana z Olkusza, zm. ok. 1463 r., właściciela kodeksów z dziełami autorów klasycznych)⁴¹.

Metodą, z którą wiąże się niebezpieczeństwo łatwej nadinterpretacji, jest szukanie początków humanizmu w Polsce poprzez analizę zawartości piętnastowiecznych bibliotek⁴². W przypadku tekstów autorów starożytnych konieczne są bardzo szczegółowe analizy – pewne dzieła były znane w średniowieczu, ale tylko we fragmentach, jak w przypadku *Institutio oratoria* Kwintyliana⁴³.

Pozornie mniej problematycznym wyznacznikiem wydaje się obecność dzieł humanistów włoskich w bibliotekach Polaków. Badacze zajmujący się początkami humanizmu w Polsce wskazywali, że już w latach trzydziestych XV w. krakowski profesor teologii i członek polskiej delegacji na sobór w Bazylei, Mikołaj Kozłowski (zm. 1443), posiadał rękopisy z dziełami Petrarcki (np. *Rerum familiarum libri* czy *De remediis utriusque fortunae*)⁴⁴. Teksty Petrarcki nie są jednak wcale jednoznaczny wskaźnikiem humanizmu. W typowo prawniczym rękopisie przywiezionym w 1413 r. z Bolonii przez studiującego tam Piotra Wolframa (zm. 1428) znalazł się, zamieszczony jako anonimowy, list Petrarcki ze zbioru *Sine nomine*⁴⁵. Wyraża on żal nad upadkiem Kościoła w związku ze schizmą i zapewne został włączony do kolekcji Wolframa ze względu na tematykę dotyczącą problemu reformy Kościoła. Agostino Sottili, zajmujący się przenikaniem humanizmu włoskiego na uniwersytety niemieckie, zauważył, że dzieła filozoficzno-moralne Petrarcki były najłatwiejsze do przyjęcia przez te środowiska, dlatego zalecał sprawdzanie, w jakim kontekście występują one w danym rękopisie – czy wśród tekstów humanistów włoskich z XV stulecia, czy też wśród tekstów uznawanych za średniowieczne⁴⁶.

⁴¹ Cf. J. Słowiński, *Pismo humanistyczne w kręgu piętnastowiecznej Akademii Krakowskiej*, „Studia Źródłoznawcze” 1994, nr 35, s. 106–110.

⁴² Cf. J. Domański, op. cit., s. 85–132; L. Szczucki, *Humanizm włoski i kultura polska*, „Kultura i Społeczeństwo” 1997, t. 41, nr 1, s. 37–47.

⁴³ Cf. E. R. Curtius, *Literatura europejska i łacińskie średniowiecze*, tłum. i oprac. A. Borowski, Kraków 1997, s. 49, 56, 78, 451–454. Pełny tekst został odkryty przez Poggia Braccioliniego w 1416 r. Cf. R. Sabbadini, op. cit., s. 77–78.

⁴⁴ Cf. J. Domański, op. cit., s. 86; N. Contieri, *La fortuna del Petrarca in Polonia nei secoli XIV e XV*, „Annali dell’Istituto Orientale, Sezione Slava” 1961, nr 4, s. 160–164.

⁴⁵ Cf. inc. „Ve populo tuo”, rkps BJ 344, k. 247r–v; F. Petrarca, *Liber sine nomine*, red. G. Cascio, Firenze 2015, s. 110–116. Chciałabym podziękować prof. Halinie Manikowskiej (IH PAN) za pomoc w identyfikacji tego tekstu nierozpoznanego w katalogach rękopisów (cf. np. *Catalogus codicum*, t. 2, red. M. Kowalczyk et al., Wrocław 1982, s. 33).

⁴⁶ Cf. A. Sottili, *Il Petrarca autore universitario*, w: *Petrarca, Venezia e il Veneto*, red. G. Padoan, Firenze 1976, s. 223.

Problemem jest fakt, że często nie znamy właścicieli kodeksów, które można określić jako humanistyczne. Tak jest w przypadku rękopisu BJ 519, zawierającego m.in. listy Leonarda Bruniego, Gasparina Barzizy oraz niezidentyfikowane jeszcze mowy i listy o humanistycznej treści (np. z pochwałą języka łacińskiego i Florencji, z pochwałą elokwencji Cycerona). Jego właścicielem był bliżej nieznaną Polak studiujący w Padwie lub Bolonii w latach 1414–1420⁴⁷. Jest to jedyny znany nam tak wczesny rękopis krakowski o humanistycznej treści i jako odosobniony przypadek nie może służyć do szerszych uogólnień na temat humanistycznych zainteresowań Polaków w drugiej i trzeciej dekadzie wieku XV. Nie udało się na razie stwierdzić, aby teksty z tego rękopisu były przepisywane w Krakowie przed rokiem 1450. Nie odegrał on zatem roli w rozpowszechnianiu humanizmu w Polsce w odróżnieniu od kolekcji retorycznej przywiezionej z Padwy zapewne przez Jana z Ludziska, dość intensywnie kopiowanej w Krakowie w latach czterdziestych XV w.⁴⁸

Wnioski

Z zarysowanych powyżej zagadnień wynika, że bardzo trudno byłoby wskazać ostrą, ograniczoną do konkretnego roku, cezurę początków „polskiego” humanizmu rozumianego jako ruch intelektualno-kulturowy. Wydaje się, że przy próbie szukania takiej cezury należy raczej zwracać uwagę na kumulację różnych elementów (w formie, strukturze i treści różnych źródeł), pojawienie się większej liczby zwolenników humanizmu i wytworzenie środowiska intelektualistów o humanistycznych zainteresowaniach (np. w otoczeniu biskupa krakowskiego Zbigniewa Oleśnickiego od lat czterdziestych XV w.), a nie tylko na samotne postaci „pionierów”. Tak wyznaczona cezura musi być rozmyta, gdyż nie jest możliwe precyzyjne określenie, kiedy zaczyna się humanizm. Wydaje się, że początki należy rozpatrywać w kategoriach pokolenia, którego działalność można sytuować w szerokim przedziale od lat trzydziestych po lata sześćdziesiąte XV stulecia. Odpowiada to, z jednej strony, przekazaniem przez Kallimacha mitowi początków humanizmu w Polsce, aczkolwiek mit ten oczywiście należy traktować z ostrożnością. Z drugiej strony znacząco wzrosła wówczas liczba rękopisów z dziełami humanistów włoskich, kopiowano i wykorzystywano w tekstach nowe humanistyczne wzorce retoryczne (kolekcja retoryczna włoska wiązana z Janem z Ludziska), zaczęły się zmieniać modele edukacyjne (młodzi Lasoccy studiujący retorykę u Guarina z Werony), a w Krakowie pojawiła się mieszana gotycko-humanistyczna kursywa.

⁴⁷ Cf. *Catalogus codicum*, t. 3, red. M. Kowalczyk et al., Wrocław 1984, s. 197–241.

⁴⁸ Cf. A. Horeczy, op. cit., s. 65–67.

Bibliografia

- Baron, Hans, *The Crisis of the Early Italian Renaissance: Civic Humanism and Republican Liberty in an Age of Classicism and Tyranny*, Princeton 1955.
- Biliński, Bronisław, *Tradizioni italiane all'università Jagellonica di Cracovia*, Wrocław 1967.
- Borowski, Andrzej, *Humanizm jako przedmiot współczesnej humanistyki*, w: *Humanizm. Historie pojęcia*, red. idem, Warszawa 2009.
- Brüstigerowa, Julia, *Guarino a Polska*, „Kwartalnik Historyczny” 1925, nr 39, z. 1.
- Burke, Peter, *Il Rinascimento europeo. Centri e periferie*, tłum. V. Giacomini, Bari 1999.
- Callimachi, Philippi, *Vita et mores Gregorii Sanocei*, wyd. A. Bielowski, Kraków 1893.
- Catalogus codicum manuscriptorum medii aevi Latinorum qui in Bibliotheca Jagellonica Cracoviae asservantur*, t. 1, red. Z. Włodek et al., Kraków 1980; t. 2, red. M. Kowalczyk et al., Wrocław 1982; t. 3, red. M. Kowalczyk et al., Wrocław 1984.
- Chrzanowski, Ignacy, Kot, Stanisław, *Humanizm i reformacja w Polsce. Wybór źródeł do ćwiczeń uniwersyteckich*, Lwów–Warszawa–Kraków 1927.
- Codex diplomaticus universitatis studii generalis cracoviensis: continet privilegia et documenta quae res gestas Academiae eiusque beneficia illustrant*, t. 3, Kraków 1880.
- Contieri, Nice, *La fortuna del Petrarca in Polonia nei secoli XIV e XV*, „Annali dell'Istituto Orientale, Sezione Slava” 1961, R. 4.
- Curtius, Ernst Robert, *Literatura europejska i łacińskie średniowiecze*, tłum. i oprac. A. Borowski, Kraków 1997.
- Domański, Juliusz, *Scholastyka i początki humanizmu w myśli polskiej XV wieku*, Warszawa 2011.
- Enea Silvio Piccolomini broni poezji. Fragment listu do Zbigniewa Oleśnickiego z 27 października 1453 roku*, wyd. J. Domański, Warszawa 2018.
- Epistolario di Guarino Veronese*, t. 2, wyd. R. Sabbadini, Venezia 1916.
- Fijałek, Jan, *Polonia apud Italos scholastica. Saeculum XV*, Kraków 1900.
- Fois, Mario, *Il pensiero cristiano di Lorenzo Valla: nel quadro storico-culturale del suo ambiente*, Roma 1969.
- Franczak, Grzegorz, *Vix imitabilis. La Griselda polacca fra letteratura e cultura popolare*, Kraków–Udine 2005.
- Garbacik, Józef, *Ognisko nauki i kultury renesansowej (1470–1520)*, w: *Dzieje Uniwersytetu Jagiellońskiego w latach 1364–1764*, t. 1, red. K. Lepszy, Kraków 1964.
- Głomski, Jaqueline, *Humanizm renesansowy w Krakowie a znaczenie włoskiego piśmiennictwa nowołacińskiego*, „Terminus” 2000, R. 2, z. 1–2.
- Głomski, Jaqueline, *Patronage and Humanist Literature in the age of Jagellons. Court and Career in the Writings of Rudolf Agricola Junior, Valentin Eck and Leonard Cox*, Toronto–Buffalo–London 2007.
- Gorzkowski, Albert, *Pawel z Krosna. Humanistyczne peregrynacje krakowskiego profesora*, Kraków 2000.
- Hankins, James, *Renaissance Humanism and Historiography today*, w: *Palgrave advances in Renaissance Historiography*, red. J. Woolfson, London 2005.

- Horeczy, Anna, *Johannes de Ludzisko: uno studente polacco a Padova (1430–1433) e le sue raccolte di oratoria accademica*, „Quaderni per la Storia dell’Università di Padova” 2017, nr 50.
- Ioannis de Ludzisko Orationes*, wyd. J. S. Bojarski, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1971.
- Ioannis Długossii Annales seu cronicae incliti regni Poloniae*, t. 1, wyd. J. Dąbrowski, Warszawa 1964.
- Kisch, Guido, *Humanistic Jurisprudence*, „Studies in the Renaissance” 1961, nr 8.
- Koczarski, Zdzisław, *The Early Knowledge of Petrarch’s Works in Medieval Poland. The Case of Jan Długosz*, w: *VI Ciclo di Studi Medievali. Atti del Convegno, 8–9 giugno 2020, Firenze*, red. R. Dolce, S. Martini, R. Del Monte, Firenze 2020.
- Koczarska, Maria, *Mentalność Jana Długosza w świetle jego twórczości*, „Studia Źródłoznawcze” 1971, nr 15.
- Kozicka, Jadwiga, *Mikołaj Lasocki*, „Materiały do Historii Filozofii Średniowiecznej w Polsce” 1971, t. 4 (15).
- Kristeller, Paul Oskar, *Ruch humanistyczny*, w: P. O. Kristeller, *Humanizm i filozofia. Cztery studia*, tłum. G. Błachowicz, L. Szczucki, M. Szymański, red. L. Szczucki, Warszawa 1985.
- Łacina w Polsce. Średniowieczne piśmiennictwo myślicielskie. Antologia*, wyd. J. Domański, Kraków 2020, <http://pau.krakow.pl/index.php/pl/wydawnictwo/publikacje-on-line/inne/lacina-w-polsce-sredniowieczne-pismienictwo-myslicielskie-antologia> (d.d. 20.02.2020).
- Łempicki, Stanisław, *Renesans i humanizm w Polsce*, w: *Kultura staropolska*, Warszawa 1932.
- Madyda, Władysław, *Johannes Longinus Długosz als Vorläufer des Humanismus in Polen, w: Renaissance und Humanismus im Mittel und Osteuropa. Eine Sammlung von Materialien*, red. J. Irmscher, Berlin 1962.
- Najstarsza poezja polsko-łacińska (do połowy XVI wieku)*, oprac. M. Plezia, Wrocław 1952.
- Nardi, Bruno, *Saggi sull’aristotelismo padovano dal secolo XIV al XVI*, Firenze 1958.
- Nauert, Charles G., *Humanism and the Culture of Renaissance Europe*, Cambridge 2006.
- Niedźwiedz, Jakub, *Panegiryk „Do Jakuba z Sienna” a początki poezji humanistycznej w Krakowie w XV wieku*, „Terminus” 2013, R. 15, z. 4 (29).
- Nowicka-Jeżowa, Alina, *Profilo non umanistico della cultura polacca rinascimentale, w: Il rinascimento in Polonia. Atti dei colloqui italo-polacchi 1989–1992*, red. J. Żurawska, Napoli 1994.
- Pelc, Janusz, *Renesans w literaturze polskiej. Początki i rozwój*, w: *Problemy literatury staropolskiej. Seria pierwsza*, red. J. Pelc, Wrocław 1972.
- Perdek, Mateusz, *Oratio de laudibus et dignitate eloquencie et oratorie sciencia Jana z Ludziska. Z dziejów piętnastowiecznego oratorstwa polskiego*, <http://www.mediewistyka.pl/perdek.htm> (d.d. 24.02.2020).
- Petrarca, Francesco, *Liber sine nomine*, red. G. Cascio, Firenze 2015.
- Rajfura, Hanna, *Jana Długosza list dedykacyjny do Katalogu arcybiskupów gnieźnieńskich*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 2018, nr 62.
- Revest, Clémence, *La naissance de l’humanisme comme mouvement au tournant du XVe siècle*, „Annales. Histoire, Sciences Sociales” 2013, nr 68/3.

- Revest, Clémence, *Naissance du cicéronianisme et émergence de l'humanisme comme culture dominante: réflexions pour une histoire de la rhétorique humaniste comme pratique sociale*, „Mélanges de l'École française de Rome – Moyen Âge” 2013, nr 125/1.
- Sabbadini, Remigio, *Le scoperte dei codici latini e greci ne' secoli XIV e XV*, Firenze 1967.
- Schnayder, Jerzy, *Salustiuszowe echa w „Historii Polski” Długosza*, „Eos” 1952/1953, t. 46, z. 2.
- Segel, Harold B., *Renaissance Culture in Poland: The Rise of Humanism, 1470–1543*, Ithaca–London 1989.
- Słowiński, Jan, *Pismo humanistyczne w kręgu piętnastowiecznej Akademii Krakowskiej*, „Studia Źródłoznawcze” 1994, R. 35.
- Sottili, Agostino, *Il Petrarca autore universitario*, w: *Petrarca, Venezia e il Veneto*, red. G. Padoan, Firenze 1976.
- Szczucki, Lech, *Humanizm włoski i kultura polska*, „Kultura i Społeczeństwo” 1997, t. 41, nr 1.
- Ulewicz, Tadeusz, *Iter Romano-Italicum-Polonorum, czyli o związkach umysłowo-kulturalnych Polski z Włochami w wiekach średnich i renesansie*, Kraków 1999.
- Urbański, Piotr, *Polskie badania nad humanizmem – główne orientacje*, w: *Humanizm polski, długie trwanie, tradycje, współczesność (studia i materiały)*, red. A. Nowicka-Jeżowa, M. Cieński, współprac. A. Pawlak, Warszawa 2008–2009.
- Witt, Ronald G., *Sulle tracce degli antichi: Padova, Firenze e le origini dell'umanesimo*, tłum. D. De Rosa, Roma 2005.
- Włodarski, Maciej, *Humanizm średniowieczny*, w: *Humanizm. Historie pojęcia*, red. A. Borowski, Warszawa 2009.
- Wyczański, Andrzej, *Uniwersytet w czasach Złotego Wieku*, w: *Dzieje Uniwersytetu Jagiellońskiego w latach 1564–1764*, t. 1, red. K. Lepszy, Kraków 1964.
- Zarębski, Ignacy, *Problemy wczesnego Odrodzenia w Polsce: Grzegorz z Sanoka – Boccaccio – Długosz*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 1957, nr 2.
- Zawadzki, Robert K., *Wawrzyniec Korwin – życie i twórczość renesansowego humanisty (studium, tekst łaciński, komentarz i przekład)*, Częstochowa 2013.

ANNA HORECZY – absolwentka historii i italianistyki na Uniwersytecie Warszawskim, adiunkt w Instytucie Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk. Zainteresowania badawcze autorki obejmują recepcję włoskiej kultury intelektualnej w środowisku krakowskim w XV i XVI w.